

૩ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો ને જૈન સાહિત્ય

(લેખક:—રા. રા. કુલચંદ હરિચંદ શાહ.)

એક સમય એવો હતો જ્યારે જૈન ધર્મ-જૈન સાહિત્ય ને જૈન ઇતિહાસ વિષે પાશ્ચાત્ય તેમજ પૌર્વાત્ય વિદ્વાનોમાં ભારે અજ્ઞાન હતું. જૈન ધર્મને નવો ધર્મ-જૈન સાહિત્યને કંટાળા ભરેલું સાહિત્ય ને જૈન ઇતિહાસને અવ્યવસ્થિત માનવાની લાગણી ફેલાઈ રહી હતી.

ડૉ. હોપકિન્સે તો ત્યાંસુધી કહેવાની હિંમત કરી હતી કે “જે ધર્મ મનુષ્યને પૂજે છે તે કોડી મકોડીને પોષે છે તેને જગતમાં જીવવાનો અધિકાર નથી.” કેટલું બધું અજ્ઞાન ને અપમાન !

આજસુધી પણ અનેક વિદ્વાનોની માન્યતા ભલભરેલી છે. આ માન્યતાઓ એ છે કે ૧. જૈન ધર્મ બુદ્ધ ધર્મની શાખા છે; ૨. મહાવીર તેના સ્થાપક છે; ૩. જૈન ધર્મ હિંદુ ધર્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ નવો ધર્મ છે; ૪ જૈન ધર્મ નાસ્તિક ધર્મ છે કારણ કે તે ઇશ્વરને માનતો નથી. આ માન્યતાઓ મહાન વિદ્વાન ગણાતા ડૉ. વેયર, પ્રો. લાસેન, મી. આર્થ, મી. વિલ્સન વગેરેની હતી. બુદ્ધ ધર્મની શાખા એ ઉપરથી કે શ્રી મહાવીર સ્વામી બુદ્ધ ભગવાનના સમકાલીન હતા, બન્ને ધર્મ યજ્ઞ-યાગાદિના વિરોધી હતા, બન્ને મહાન તપસ્વીઓ અને અહિંસાના પ્રચારક હતા, તેમજ બન્ને ધર્મના સિદ્ધાંતોમાં પણ કેટલુંક સામ્ય ઉપર ઉપરથી જણાઈ આવે છે. મેજર-જનરલ ફોર્સલીએ પણ પોતાનાં (Rivers of Life) પુસ્તકમાં જૈન ધર્મને બુદ્ધ ધર્મની શાખા તરીકે ગણાવ્યો હતો પણ પાછળથી તેમણે જ ૧૭ વર્ષ આગુના મંદિરો ને પહાડોમાં શોધખોળ કરી લખ્યું કે “Jainism thus appears as the earliest faith in India.”—ભારતવર્ષમાં જૈન ધર્મ જુના કાળથી છે તેમ જણાય છે.

ડૉ. પેરેશ્વરે પોતાના એક Comparative Science of Religions “તુલનાત્મક ધર્મ-શાસ્ત્ર” વિષેના ભાષણમાં જૈન ધર્મ વિષે જે કહ્યું છે તેમાંથી એ વાતો નીચે પ્રમાણે છે:—

“The Jain view of God is a very natural one for a thinking being. I am strongly opposed to those, who may call Jainism an *Atheism* and there-by deny its being a religion at all.”

અર્થાત્-એક વિચારક મનુષ્યને તો જૈન ધર્મનો ઇશ્વર વિષેનો વિચાર ધણો જ સ્વાભાવિક જણાય છે. જૈન ધર્મને નાસ્તિક ધર્મ કહેનાર અને તેથી તેને ધર્મ તરીકે સ્વીકારવા ના કહેનારનો હું મજબૂત રીતે વિરોધ કરું છું.

“To make a final conclusion I venture to say, that the Jain religion is for the comparative Science of religion one of the

વિ. ક. પ.

most important developed religions because of its advanced view of religious matter as well as of the methods. ”

અર્થાત્—છેવટે હું કહેવાને હિમત કરું છું કે ધાર્મિક બાબતો અને પદ્ધતિઓમાં તેના વિચારો આગળ પડતા હોવાથી જૈનધર્મ તુલનાત્મક ધર્મ-શાસ્ત્ર માટે વિકસિત ધર્મોમાં અત્યંત ઉપયોગી છે.

આમ આજે અનેક વિદ્વાનોના પ્રયાસથી આ અજ્ઞાનનો નાશ થતો જાય છે. ઔદ્ધ સાહિત્યમાં જૈનધર્મના ઉદ્દેશ છે તેમજ ડૉ. ફુદરે (Führer) મથુરામાં કરેલી શોધ-ખોળના પરિણામે માણ્યું પડ્યું છે કે મથુરા કાઇરટ પહેલાં પહેલી બીજી સદીમાં જૈન-ધર્મનું કેન્દ્ર હતું જે ત્યાંથી કંકાલી ટીલામાંથી નીકળેલ મૂર્તિઓ અને સ્તૂપના લેખોથી જણાય છે.

શ્રી ઋષભદેવ-જૈન ધર્મના પ્રથમ તીર્થંકરનું જીવન ને નામ ભાગવત પુરાણમાં આવે છે તેથી સાબીત થાય છે કે જૈન ધર્મના સ્થાપક શ્રી મહાવીર નહિ પણ શ્રી ઋષભદેવ હતા અને શ્રી મહાવીર, શ્રી પાર્શ્વનાથ ત્યાર પછીના સુધારક ગણાયા છે. વિદ્વાનો પણ હવે ધીમે ધીમે આ માનવા લાગ્યા છે.

જૈન ધર્મ વિષે હજી આજે પણ દુનિયાના ઘણાખરા ભાગમાં ભારે અજ્ઞાન છે એટલું જ નહીં પણ આ દેશમાં પણ તે માટે ગંભીર અજ્ઞાન ફેલાઈ રહ્યું છે—જે લાલા લજપતરાયના ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં જૈન ધર્મ વિષેની નોંધથી—પંડિત શીવરાંકર મિશ્રના ભારતના ધાર્મિક ઇતિહાસના જૈન ધર્મના ઉદ્દેશ ઉપરથી તથા—ડૉ. જૂમ (અમેરિકા કોલમબીયા યુનિ.) જે હમણાં જ મુંબઈ અને લાહોરમાં ભાષણો આપી ગયા તેમણે જૈન ધર્મ વિષે બતાવેલ અજ્ઞાનથી સાબીત થાય છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં જૈન ધર્મ વિષેનું અજ્ઞાન દૂર કરવા માટે વિદ્વાન ડૉ. યાકોબી જે વર્ષો થયાં જૈન સાહિત્યના ઉંડા અભ્યાસી છે તેમણે અથાગ પરિશ્રમ કર્યો છે અને ડૉ. ગુલર તથા ડૉ. હોનૅન્સે અત્યંત ઉત્સાહથી આ વિદ્વાનને મદદ કરી છે. આજે જે ઘણા ખોટા ખ્યાલ નાશ પામ્યા છે તે તેઓને આભારી છે.

પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં જૈન ધર્મ ને જૈન ધર્મનાં પવિત્ર પુસ્તકો—સૂત્રોના અભ્યાસની—સંશોધનની શરૂઆત કરનારે જર્મન પા. લેપર હતા. તેઓજ જૈન ધર્મના અભ્યાસના પ્રથમ પ્રચારક કહેવાય છે.

પહેલ વહેલા—સને ૧૮૦૬ માં પ્રો. વેથરે હિન્દી સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખ્યો તેમાં જૈન ચરિત્ર વિષે ટુંક નોંધ તેમણે લખી હતી—તેમજ જૈન ધર્મનાં પવિત્ર પુસ્તકો વિષે ઉદ્દેશ્ય કર્યો હતો અને જૈન સાહિત્યની અને તેમાં પણ વ્યાકરણ અને કોષનું જૈન સાહિત્યમાં શું મહત્ત્વ છે તે તેઓથીએ બતાવ્યું હતું.

સને ૧૮૮૭ માં પ્રો. લીઓપોલ્ડ-ફ્રેન-શૂડરે Literature and Culture of India માં માત્ર અર્ધા પાનામાં જૈન જાતિનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો હતો—સને ૧૯૦૦ માં પ્રો. એ. મેકડોનેલે સંસ્કૃત વાર્ત્તમયના ઇતિહાસમાં નહિ જેવો ઉદ્દેશ્ય કર્યો હતો.

સને ૧૯૦૨ માં એ. બોમગાર્ટનરે તેના “Die-literaturen-Indiens und Persiens” માં ચાર પાનામાં જૈનો અને તેના સાહિત્યનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો હતો. સને

૧૯૦૩ માં એચ. લીડનબર્ગે પોતાના Literature of Ancient India માં જૈનો વિશે ત્રણ લીટી જ લખી છે.

સને ૧૮૯૮ માં (P. W. Frazer) પી. ડબલ્યુ. ફ્રેઝરે પોતાના Literary History of India માં દ્રેવિડીયન સાહિત્યમાં જૈન ધર્મની ને જૈન સાહિત્યની મહાન અસર બતાવી છે અને કહ્યું છે કે:

“ It was through the fostering care of the Jains, that the South first seems to have been inspired with new ideals and its literature enriched with new forms of expression.

“ તે જૈનોની કાળજી ભરી સંભાળનું પરિણામ છે કે દક્ષિણમાં પહેલવહેલા નવા આદર્શોને ઉત્તેજના મળી અને તેનું સાહિત્ય નવીન પદ્ધતિથી સમૃદ્ધ બન્યું.”

૨૫-૩૦ વર્ષ પહેલાં આ સ્થિતિ હતી તે આજે નથી-આજે યુરોપમાં અનેક દિશામાં પ્રયત્ન થાય છે. જૈન સાહિત્ય તરફ અભિરુચિ ને માન વધતું જાય છે. અભ્યાસકો ઉત્સાહ ને પ્રેમથી કામ કરી રહ્યા છે અને અનેક અધારા ને અજ્ઞાનમાંથી પ્રકાશ થવા લાગ્યો છે. જ્યારે ૨૫ વર્ષ પહેલાં ગણ્યા ગાંઠ્યા જ વિદ્વાનો હતા ત્યારે આજે સ્થળે સ્થળે અનેક કામ થઇ રહ્યાં છે.

આ ઉપરાંત સૌ કહેવા લાગ્યા છે કે “ જૈન ધર્મ પ્રાચીન ધર્મ છે-તુલનાત્મક Science of Religion (ધર્મ-શાસ્ત્ર) માં જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતોએ ઉંચો ભાગ ભજવ્યો છે, જૈન સાહિત્ય સમૃદ્ધ, વિશાળ અને વ્યવસ્થિત છે. એવી એક પણ શાખા નથી જેમાં જૈન સાહિત્ય ન લખાયું હોય—

જૈન આગમોમાં દ્રવ્યાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ ને કથાનુયોગ એક સમૃદ્ધ સાહિત્યની સાક્ષી પૂરે છે. કોષ ને વ્યાકરણ ઉત્તમ કોટીનાં છે. ન્યાય, ન્યૈતિક, અધ્યાત્મ, વૈદક અને જંતુશાસ્ત્રમાં ઉચ્ચતમ ગ્રંથોનો ખજાનો છે ને જૈન ધર્મમાં મહાન પ્રયત્ન વિદ્વાનો થઇ ગયા છે.”

પ્રો. વીન્ટરનીટ્ઝે પોતાના Jains in the History of Indian Literature માં લખ્યું છે કે: “ It would take a fairly big volume to give a History of all that the Jains have contributed to the treasures of Indian literature. ”

“ Jains have contributed their full share to the Religious, ethical, poetical, and Scientific literatures of Ancient India.

“ હિન્દી સાહિત્યના ખજાનામાં જૈનોએ જે સમગ્રો હિસ્સો આપ્યો છે તે બધાનો ઇતિહાસ આપવા જતાં એક મોટું પુસ્તક ભરાય. જૈનોએ પ્રાચીન હિન્દી સાહિત્યમાં ધાર્મિક નૈતિક કાવ્ય સંબંધી અને વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યનો સુંદર ને સંપૂર્ણ હિસ્સો આપ્યો છે.”

પશ્ચિમમાં જૈન સાહિત્ય તત્ત્વજ્ઞાન ને સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવામાં બે સમર્થ ધર્મ-વીર પુરુષોનાં નામ જૈન કોમ સદાને માટે યાદ કરશે. તેઓશ્રીની ઉદારતા, ધર્મ-પ્રેમ, સાહિત્ય-

સેવા અને પ્રચાર-કાર્ય જૈન સમાજ આજસુધી ભલે નથી પીછાણી શકી-પણ અનેક વિદ્વાનો-જૈન ધર્મના અભ્યાસકો તેઓના હંમેશના ઝડપી ને આભારી છે તેમાં શક નથી. એક તો સ્વર્ગસ્થ પૂજ્યપાદ શ્રી આત્મારામજી (વિજયનંદ સૂરિ) કે જે પ્રખર વિદ્વાન અને જૈન સમાજના તે વખતના નેતા ને આચાર્ય હતા-સને ૧૮૯૩ માં અમેરિકાના ચિકાગો શહેરમાં “જગત્ની સર્વ ધર્મ-પરિષદ” માં તેઓશ્રીને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. સાધુ હોઠને અને જૈન સાધુ સદાને માટે પગે ચાલીને ગામેગામ ને દેશેદેશ વિચરનાર અને દર ચોમાસામાં એક જ સ્થાનમાં રહેનાર તેમ જ ભિક્ષા લાવીને જીવન નિર્વાહ ચલાવનાર તે સત્ય-અહ્યયર્થ-અહિંસા-અસ્તેય અને અપરિગ્રહના વ્રત વાળા હોઠને તેઓ ત્યાં જઈ શકે તેમ નહોતું, તેથી તેમણે મહુવાના વતની તે વખતના જૈન એસોસી-એશનના મંત્રી રા. વીરચંદભાઈ રાઘવજી ગાંધીને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલ્યા અને રા. વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીએ પરિષદમાં અત્યુત્તમ ભાષણ આપી જૈનધર્મના ઉત્તમ સિદ્ધાંતોની ઝાંખી વિદ્વાનોને કરાવી. તેઓએ ત્યાર પછી અમેરિકા અને યુરોપમાં પ્રવાસ કરી સ્થળે સ્થળે ભાષણો આપી અનેક વિદ્વાનોને આકર્ષ્યા, કેટલાકને જૈન ધર્મનું રહસ્ય સમજાવ્યું-શીખવ્યું અને ત્યારથી અનેક વિદ્વાનો આ દિશામાં વળ્યા.

શ્રીયુત ગાંધીએ અનેક વિદ્વાનોને જૈન ધર્મ તરફ ઓટલા આકર્ષ્યા કે મી. હર્બર્ટ વોરન અને મી. એ જોર્ડન જેવા વિદ્વાનોએ Jain તરીકે પોતાની સરનેષ્ઠમ રાખી અને જૈન કહેવડાવવાને તેઓ ગૌરવ માનવા લાગ્યા. મી. હર્બર્ટ-વોરન પોતાના પત્રમાં લખે છે કે “મારી ૩૪ વર્ષની ઉમરે શ્રીયુત વીરચંદ ગાંધીના સહવાસથી ૧૯૦૦ ના માર્ચમાં જૈનધર્મ વિષે મને પહેલો પરિચય થયો. આજે પણ લંડનમાં તેઓ અને બીજા વિદ્વાનો “Jain Literature Society” ચલાવી રહ્યા છે.

ડૉ. હોર્નેલ આચાર્યશ્રી આત્મારામજી મહારાજના આભારી હતા. તેમના ઘણા પ્રશ્નોના જવાબ તેઓશ્રીએ આપ્યા હતા. ડૉ. હોર્નેલે તેમનું ઈંગ્રેજીમાં તૈયાર કરેલું ઉવાસગ-દસાઓ સૂત્ર તેમણે આચાર્યશ્રીને અર્પણ કર્યું હતું.

બીજા વીર પુરુષ સ્વ. આચાર્યશ્રી વિજયધર્મસૂરિ હતા, જેઓએ દોઢ વર્ષ પહેલાં શિવપુરીમાં સ્વર્ગવાસ કર્યો અને જેનાં સંસ્મરણો અનેક વિદ્વાનો અને તેમના યુરોપીય શિષ્યોએ લખેલ હૃદયોદ્ધાર આજે ગ્રેસમાંથી બહાર પડી ચૂક્યાં છે.

એ આચાર્યશ્રીએ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં જેટલું કામ કર્યું છે, જેટલો પ્રચાર ને પ્રયાસ કર્યો છે તેટલો કોઈ પણ વિદ્વાને નથી કર્યો તેમ તટસ્થ દ્રષ્ટિએ પણ કહેવા મન થઈ જાય છે.

આચાર્યશ્રી પોતે પ્રખર વિદ્વાન અને સાહિત્યપ્રેમી હતા. તેમણે અનેક કાવ્યો કરી-અનેક સંસ્થાઓ ખોલી-ગામેગામ ને દેશેદેશ ભ્રમણ કરી ધર્મ-વીર નામ સાર્થક કર્યું છે.

અનેક વિદ્વાનોના કાગળો ને પ્રશ્નો-આભારો ને અભિનંદનો-મારી સામે હું જોઈ રહ્યો છું અને તે વાંચી તેમની ઉદારતા, વિદ્વાનોને અપનાવી લેવાની શક્તિ, પ્રયત્ન ઓજસુ ને અનેક યોજનાઓની ઝાંખી થાય છે.

કોઈને પત્રદાર, કોઈને પ્રશ્નોનાં સમાધાન લખી, કોઈને સૂચના ને સલાહ આપી કોઈને હસ્તલિખિત પ્રતો જોવા અપાવી, કોઈને જૈન સાહિત્યના પુસ્તકોના સંગ્રહ મોકલી

કોઇને જરૂર પડ્યે ઉત્તેજનાર્થે કાંઈક મદદ આપાવી, કોઇને રૂબરૂ મળી અને કોઇને આમંત્રી અનેક વિદ્વાનોને અપનાવ્યા છે.

તેઓનું આ પ્રચારકાર્ય જો કે હજી જન સમાજની દૃષ્ટિપથની બહાર છે, પણ નજીકના ભવિષ્યમાં તેનું રૂંદું રૂબરૂ ને પારણામ બહાર આવવા સંભવ છે.

તેમના યુરોપીય શિષ્યોમાં ડૉ. એટાસ્ટાઇન, ડૉ. વીન્ટરનીટ્ઝ, ડૉ. પેરેરાલ્ડ, ડૉ. રોંગેન, ડૉ. થોમસ, ડૉ. હેલમાઉથ, ડૉ. શ્વિંગ, ડૉ. ઝીયર, ડૉ. સ્ટેન કોનો, ડૉ. જીટ્ઝી અને ડૉ. સીલ્વન લેવી વગેરે છે. આજે પણ તેઓશ્રીના વિદ્વાન શિષ્ય આચાર્યશ્રી વિજયેન્દ્ર સુરિ આ દિશામાં કામ કરી રહ્યા છે અને તેને વ્યવસ્થિત કરવા ધારે છે.

આટલું આવશ્યક અને ટુંકું વિવેચન તે જો મહાન્ પુરુષોના પ્રચારકાર્ય સંબંધી લખવાની જરૂરીયાત જણાયાથી લખ્યું છે. તે સિવાય આ નિબંધ અધૂરો જ ગણાત.

પચાસ વર્ષ પહેલાં કોણ જાણતું હતું-કોની કલ્પનામાં પણ હશે કે જૈન સૂત્રોનાં પ્રકાશનો જર્મન-યુરોપીયન વિદ્વાનો કરશે, તેના અનુવાદ અંગ્રેજી અને જર્મનમાં થતા જશે, એક બે કે પાંચમાંથી વધતા વધતા સો વિદ્વાનો આ દિશામાં ઝૂકશે અને સ્વપ્નમાં પણ કોને ખ્યાલ હતો કે મિસ કાઉઝ જેવી જર્મન કુમારિકા Ph. D. થઇને હિંદી-ગુજરાતી-મારવાડી-સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરી આપણા ધર્મ પુસ્તકોનું તેની ભાષામાં ભાષાંતર કરશે તેમ જ અમેરિકન કન્યા મિસ. જેન્સન Ph. D. પણ મહાવીર ચરિત્રનું ભાષાંતર કરશે !

આજે યુરોપમાં શું શું કામ થઇ રહ્યું છે ? આજ સુધીમાં કેટલું થયું છે ? તેના સંવિસ્તર સમાચાર હું અભ્યાસી ન આપી શકું અને આ ટુંક નિબંધમાં તે આવી પણ ન શકે. બની તેટલી હકીકતો મેળવી-વાંચી-અભ્યાસની દૃષ્ટિએ આવડ્યું તેમ-લખવા પ્રયાસ કર્યો છે. તોપણ-પશ્ચિમમાં અને ખાસ કરી જર્મનીમાં જૈન સાહિત્યના સંબંધમાં જે કામ થઇ રહ્યું છે તે પ્રશંસનીય છે. તેવા કામને ઉત્તેજન આપવામાં આવે તો જૈન સાહિત્યનું પ્રકાશન કામ જલ્દી પ્રચાર પામ્યા વિના ન રહે.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ જૈન સાહિત્ય સંબંધી અનેક સંશોધન ભર્યા લેખો લખ્યા છે, અભ્યાસ દૃષ્ટિએ તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ નિબંધો લખ્યા છે, સૂત્રોનાં પ્રકાશન કર્યા છે, અનેક ભાષામાં અનુવાદ કર્યા છે અને હજી તો કામ વધતુંજ જાય છે. આજે તો ઇટલી ને ઝેકો-સ્લાવીયા, જર્મની ને અમેરિકા, ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સ ચારે દિશામાં-દેશેદેશમાં વિદ્વાનો કામ કરી રહ્યા છે-અને જૈન ધર્મનો અભ્યાસ કરે છે, અનેક તુલનાત્મક નિબંધો લખે છે. અનેક સંસ્કૃત ગુજરાતી, હિન્દી, માગધી ભાષા શીખે છે તેથી એ દિવસ પણ આવશે કે જ્યારે જૈન ધર્મ સાહિત્યરસિક વિદ્વાનોના મગજમાં ઉચ્ચ સ્થાન પામશે.

કેટકેટલા વિદ્વાનો કામ કરી રહ્યા તેની ચોક્કસ સંખ્યા તો હું નથી મેળવી શક્યો પણ મળ્યાં તેટલાં નામ આ નીચે જણાવ્યાં છે. ડૉ. એટાસ્ટાઇન (પ્રાગ), ડૉ. જોન નોબલ (બર્લીન) ડૉ. એ. પેરેરાલ્ડ (પ્રાગ) પ્રો.-બી.-ફોર્ડેગન (હોલેન્ડ) મી. એચ વારેન (લંડન) ડૉ. હર્મન યાકોબી (જર્મની), ડૉ. સ્ટેન કોનો (ક્રીશ્ચીયાનીયા) પ્રો. લ્યૂમન

(જર્મની), ડૉ. વીન્ટરનીટઝ (પ્રાગ), ડૉ. હેલમાઉથ (જર્મની) ડૉ. કિરકેલ (જર્મની) ડૉ. મિસ-કાઉઝ (લીપઝીગ), ડૉ. પ્રો. ઝેચરીમ (જર્મની) ડૉ. શુશ્ચિંગ (જર્મની), ડૉ. ઝીમર (જર્મની) ડૉ. નેલી (જર્મની) ડૉ. જોન્સહર્ટલ, મી. એ. ગોર્ડન, ડૉ. બેલોન્ની-શીલીપ (ઇટલી) ડૉ. એગેરીનોટ (પારિસ) ડૉ. સિલ્વન લેવી (ફ્રાન્સ) ડૉ. જી. દુચી (ઇટલી) ડૉ. મેસન ઓરસેલ (ફ્રાન્સ) ડૉ. થોમસ (લંડન) ડૉ. ફ્રેન્કલીન-મિસ. જોન્સ અમેરિકા--આ અને બીજા અનેક વિદ્વાનો કામ કરી રહ્યા છે. આ નિબંધને અંતે એક લીસ્ટ આપ્યું છે જેમાં બહાર પડેલ અને તૈયાર થતાં પુસ્તકોનું સૂચીપત્ર આપ્યું છે, તેથી પણ ઘણું જાણવાનું મળશે.

જૈન સમાજમાં આટલું પણ જાણવાની ઉત્કંઠા ધરાવનાર બહુ થોડા છે તો આવી પ્રવૃત્તિને પોષણ ને સિંચન આપવાની તો વાતજ ક્યાં કરવી ?

જૈન સાહિત્યનો અપૂર ખજાનો સંભાળી રાખવો—તેનો પ્રચાર કરવો—તેનો વિકાસ કરવો—તેમાં સંશોધન કરાવવું તે આજે જૈન શ્રીમંતોની પહેલી ફરજ છે.

આજે તો જૈન વિદ્વાનો આ દેશમાં બહુજ ઓછા છે, જે છે તેને સમાજ અપનાવી નથી શકી, તેઓને ઉત્તેજન પ્રેરણા ને બળ આપનાર ઘણા થોડાજ છે અને તેથી વ્યવસ્થિત કાર્ય થવામાં પણ સમય લાગશે, એમ જણાય છે.

આજની કેળવણી પદ્ધતિ તો એટલી દોષવાળી છે કે શ્રીમહાવીરના જીવન ઉપર યા કંઈ પણ તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ નિબંધ લખવા માટે ઇનામ કાઢે તો પાંચ આઠ લેખ સાધારણ લખાણના પણ ન આવી શકે. જૈન સાહિત્ય ઇતિહાસ ને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીને અજમાસ કરવા સ્થળ ને સાધનજ નથી. આ લેખ ધાર્યા કરતાં મોટો થઇ ગયો છે, હવે થોડુંક ઉમેરવાની ઇચ્છા છતાં મન ના કહે છે. તોપણ ભવિષ્યના પ્રચારકાર્ય માટે દિશાસૂચન કરી મારો નિબંધ પુરો કરીશ.

જૈન સાહિત્યના પ્રચાર માટે નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થિત કાર્ય હાથ ધરવાની પ્રથમ આવશ્યકતા મને લાગે છે. જૈન સમાજ દર વર્ષે લાખો રૂપિયા ખર્ચે છે તેના ખર્ચે સહ ઉપયોગ વ્યવસ્થિત રીતે કરવા યુવકો ને શ્રીમંતો, મુનિમહારાજો ને વિદ્વાનો પ્રયાસ કરે તો થોડા વખતમાં રૂંડું પરિણામ આવેજ.

૧ * જૈન હીરેકટરી કરવી કે જેમાં પાશ્ચાત્ય તેમજ પૂર્વના વિદ્વાનોની કાર્ય દિશાની નોંધ આવી જાય.

૨ એક “ જૈન ઇન્ફર્મેશન બ્યૂરો ” સ્થાપવા પ્રયાસ કરવો કે જે પાશ્ચાત્ય જૈન વિદ્વાનોને આ દેશમાં છપાતા પુસ્તકોની નોંધ ત્રીમાસિક મોકલે, જરૂરી પ્રશ્નોના

* જૈન હીરેકટરી માટે મારા વિદ્વાન મિત્ર લાલા બનારસીદાસ જૈન એમ. એ. પંજાબ યુનિવર્સિટીની સાથે અમે કામ શરૂ કર્યું છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ હીક જવાબ આપ્યો છે પણ આ દેશના વિદ્વાનો તેમજ સાધુ-સાધવીએ મૌનજ સેવ્યું છે. એક પૂજ્ય મહારાજશ્રી કેશરવિજયજી ગણી સૂચવે છે તેમ એક મુસાફરી કર્યા પછી જોઇએ તે કામ થશે એમ ધારી તે માટે ઉત્તેજન મળ્યે વિચાર રાખ્યો છે.

જવાબ વિદ્વાન વર્ગ કે મુખ્ય મહારાજોને પૂછીને આપે, જરૂરી સહાય તેમના પુસ્તકપ્રકાશનમાં આપે, તેઓના કાર્યની ત્રિમાસિક નોંધ આ દેશમાં ફેલાવે અને તેઓને જરૂરી પુસ્તકો વગેરે સાધનો મેળવી આપે.

- ૩ જ્યાં જ્યાં પુસ્તક-સંગ્રહ કે ભંડાર હોય તેનો જીર્ણોદ્ધાર થાય. કીડાના ઉદ્ધરમાં જતા હજારો ખખનાનાં પુસ્તકો ખચે ને સ્થળે સ્થળે જ્ઞાનમંદિર ખોલાય ને વ્યવસ્થિત થાય.
- ૪ જૈનસાહિત્યના અભ્યાસકો વધારવા-ઉત્તેજન ને ઇનામો નિબંધ-પત્રિકાઓ ને ટ્રેક્ટો દ્વારા પ્રયાસ કરવો.
- ૫ ઇતર દેશના જૈનસાહિત્યમાં રસ લેનાર વિદ્વાનોને પ્રસંગે પ્રસંગે આમંત્રણ કરી હિંદમાં ખોલાવવા ને ભાષણો અપાવવાં.
- ૬ આ દેશના ઉત્સાહી જૈનસાહિત્યના અભ્યાસની આંકાક્ષા રાખનાર વિદ્યાર્થીઓ-યુવકોને જર્મની કે અમેરિકા-થોડી ઘણી તાલીમ આપીને મોકલવા ને તેઓને સારી રક્ષણશીલ આપવી.
- ૭ એક જૈન-વિદ્યાપીઠ સ્થાપવા પ્રયત્ન કરવો જેની દ્વારા જૈનસાહિત્યનો સ્વતંત્ર પ્રચાર થાય, વિદ્વાનોને કાર્ય કરવા ક્ષેત્ર મળે, સ્વતંત્ર શિક્ષણ અપાય અને તે અનેક સંસ્થાઓનું કેન્દ્ર બને.

આજ સુધી થયેલા કામકાજની ટુંક નોંધ

- ૧ આચારંગ સૂત્ર ડૉ. યાકોબી, પાલી ટેકસ્ટ સોસાયટી. લંડન ૧૮૮૨ (મૂળ)
- ૨ આચારંગ સૂત્ર ડૉ. હબલ્યુ શ્લીંગ, જર્મન ઓરીઅન્ટલ સોસાયટી લીપઝીગ ૧૯૧૦ પ્રથમ સૂર્યખન્ડ-પ્રાકૃત સંસ્કૃત શબ્દકોષ સાથે.
- ૩ ભગવતી (ખન્ડક કથા) ડૉ. વેબર, બર્લીન ૧૮૬૬-૬૭.
- ૪ ન્યાયધર્મકથા પ્રો. સ્ટીનયલ, લીપઝીગ-૧૮૮૧ પ્રથમ પ્રકરણ.
- ૫ ઉપાસકદસાઓ ડૉ. હોર્નેલ કલકત્તા ૧૮૮૮ મૂળ-ટીકા.
- ૬ અનુત્તરોપપાતિક સૂત્ર-એલ. ડી. બારનેટ, લંડન ૧૯૦૭.
- ૭ ઔપપાતિક સૂત્ર ઇ. લ્યુમેન લીપઝીગ ૧૮૮૩ (પ્રાકૃત સંસ્કૃત શબ્દકોષ સાથે)
- ૮ નિરયાવલી સૂત્ર એસ. જી. વોરન આમ્સ્ટરડામ ૧૮૭૯ (પ્રા. સં. શબ્દકોષ).
- ૯ કદપસૂત્ર ડૉ. યાકોબી લીપઝીગ. ૧૮૭૯ (" ")
- ૧૦ દશવૈકલિક ઇ. લ્યુમેન ૧૮૯૨ જર્મની
- ૧૧ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર કારપેન્ટીયર ૧૯૨૧
- ૧૨ વ્યવહારમહાનિશીથ. જર્મની.

અંગ્રેજી-અનુવાદ

૧ આચારંગ, કલ્પસૂત્ર, ઉત્તરાધ્યયન, સૂત્રકૃતાંગ, (ચાર)
હર્મન યાદોજી-Sacred Books of the East Series

૨ ઉવાસગદસાઓ-હોર્નેલ-૧૮૫૨.

૩ અંતકૃતસૂત્ર-અનુત્તરોપપાતિક સૂત્ર-એલ. ડી. ખેરનેટ-લંડન. ૧૯૦૭.

ડૉ. કુહરે મથુરામાં શોધ ખોળ કરી છે. તે વિશે-વિન્સેન્ટ સ્મિથે-મથુરા-જૈન
સ્તૂપ વિષે પુસ્તક લખ્યું છે.

ડૉ. એ. ગેરીનોટ ફ્રેન્ચ ભાષામાં જીવવિચાર લખ્યો છે.

ડૉ. બેલોની શીલીપીએ ઇટાલીઅન ભાષામાં યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશિત કર્યું છે.

એંગ્રેજીયો-બેલીનીએ ઉપમિતીભવ-પ્રપંચકથા ઇટાલીઅન ભાષામાં ઉતારી છે.

ડૉ. પાશેલે હેમચંદ્ર પ્રાકૃત વ્યાકરણનું જર્મન ભાષાંતર કર્યું છે.

જૈન પ્રાકૃત વિષે ઇ. મૂલરે (જર્મન) નિબંધ લખ્યો છે.

હિન્દી સાહિત્યનો ઇતિહાસ (જર્મન) ભાગ. ૨ વીન્ટરનીટઝ.

મી. પીટર્સન-ડૉ. કાલહોર્ન અને ડૉ. વેબરે હસ્તલિખિત પુસ્તકોના કેટલોગના
રીપોર્ટ સંશોધન કરી બહાર પાડ્યા છે તેમાં જેપુર-ખંભાત (૧૮૮૨) અલવર
૧૮૮૩-૮૪, ખંભાત ૧૮૮૪-૮૬, પાટન-૧૮૮૭-૯૨-૯૫-૯૮-તેમ જ બર્લાનની રાયલ-
લાયબ્રેરીના સંસ્કૃત ને પ્રાકૃત હસ્તલિખિત પુસ્તકોનાં કેટલોગ પણ છે.

આજે જે કામ થઇ રહ્યું છે તેની વિગત.

ડૉ. એટા સ્ટાઇન-Ph. D. એ જૈન આગમોમાંથી હર્મ, શહેરો, ગ્રામવ્યવસ્થા,
ભૂગોળ, ન્યાય, નીતિ અને રાજ્ય વ્યવસ્થાના સૂત્રોનું સંશોધન કર્યું છે.

પ્રો. ડૉ. હેલમાઉથ- Ph.D. (બર્લીન) તેમણે ૫૦૦ પાનાનું “ જૈન ધર્મ ” નામનું
જર્મન અને અંગ્રેજી ભાષામાં પુસ્તક લખ્યું છે તે ગ્રેસમાં છે. તેમાં નીચે પ્રમાણે પ્રકરણો
રાખ્યાં છે.

ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સિદ્ધાંત, તત્ત્વજ્ઞાન, નીતિ, લોકપ્રકાશ, ચરિત્ર. સમાજ, ક્રિયાવાદ,
કળા અને દુનિયામાં જૈન ધર્મનું સ્થાન.

મિસ-કાઉઝ Ph. D. (લીપઝીગ) આચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિની ધર્મદેશનાનું
જર્મન ભાષાંતર કરે છે.

પ્રો. બ્લૂમશીલ્ડ (અમેરિકા) Ph. D. શાલીભદ્ર ચરિત્ર અંગ્રેજી ભાષામાં તૈયાર
કરી ગ્રેસમાં મોકલ્યું છે.

મિસ. જોન્સન Ph. D. (અમેરિકા) મહાવીર ચરિત્ર દસમા પર્વના ૧૧ મા
સર્ગના અનુવાદ કરી ડૉ. બ્લૂમશીલ્ડ પર છપાવા મોકલ્યો છે.

ડૉ. પેરેરાલ્ડ “ જૈનધર્મ ” વિષે એક પુસ્તક લખી રહ્યા છે. મે માસમાં બહાર પડશે. આ ઉપરાંત અનેક વિદ્વાનોએ નિબંધો લખ્યા છે. તે પણ વિદ્વાતા ભરેલા-સંશોધન પૂર્વક લખેલા છે.

આ ઉપરાંત અનેક વિદ્વાનો ડૉ. હેલમાઉથ-ડૉ. ઓરસેલ વગેરે પોતપોતાની વિદ્યા-પીઠમાં ભાષણો આપી રહ્યા છે તે જુદું જ.

વાસ્તવિક જે કામ થઈ રહ્યું છે, તેની આ ઝાંખી રૂપરેખા માત્ર છે.

આટલાથી શું જૈન સાહિત્ય-પ્રેમીને આનંદ નહિ થાય ? भारी द्रढ मान्यता છે કે આ દિશામાં કામ કરવા ક્ષેત્ર વિશાળ છે.

ઉત્તેજન—સાધન ને વ્યવસ્થિત કામ કરવાથી ભવિષ્યમાં રૂઢું રજા મળશે. પ્રેમી મહાવીરનાં સૂત્રો ને સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર અવશ્ય વિશેષ થશે. એક વિદ્વાને ઠીક જ કહ્યું છે કે—

The Spirit of Jainism is the Spirit of India.

